

Л. Д. КОРАНЬ

АБ ЭСТЭТЫЧНАЙ РЭАКЦЫІ ЧЫТАЧА НА АПОВЕСЦЬ А. АДАМОВІЧА «КАРНІКІ»

Пытанні, звязаныя з чытацкай эстэтычнай рэакцыяй, уваходзяць у склад навуковага вывучэння праблем мастацкага ўспрыняцця. Як вядома, вартасці літаратурнага твора трэба вызначаць у залежнасці ад яго катарсічнага ўздзеяння на чытача. Між тым уласна тлумачэнні эстэтычных перажыванняў з'яўляюцца толькі рацыяналізацыяй падсвядомых працэсаў, па сваёй прыродзе незразумелых суб'екту і схаваных ад яго ў сваім працяканні і сутнасці¹. Таму мэтазгодна псіхалогію твора элімінаваць ад яе адзінкавага канкрэтнага дзеяння і вывучаць як безасабовую. Атрыманая такім шляхам эстэтычная рэакцыя будзе безасабовай у тым сэнсе, што яна не будзе належаць нікаму асобнаму чалавеку і не будзе адбіваць ніякага індывідуальнага працэсу ва ўсёй яго складанасці².

Аповесць А. Адамовіча «Карнікі» — арыгінальная спроба на ваенным матэрыяле даследаваць, акрамя ўсяго іншага, псіхалогію непрадвызначанага здрадніцтва, псіхалогію звычайнага чалавека, які, трапіўшы ў безвыходнае становішча, здаецца, нечакана нават для сябе робіцца праджнікам і катом. Успрыняцце дзеючых асоб у такой прозе і самой прозы падобнай накіраванасці (параўн., напрыклад, «Блакадную кнігу» таго ж А. Адамовіча і Д. Граніна як своеасаблівы доказ ад процілеглага) пазбаўлена апоры на інерцыю эстэтычных рэакцый, на звыклыя ўяўленні аб ваенным палоне, здрадзе і да т. п. Пра ўплывы папярэдняга літаратурнага вопыту (за выключэннем, бадай, «Сотнікава» В. Быкава) гаварыць тут будзе не зусім дакладна: добра вядомая нам проза выбару калі і мае справу з дэзерцірамі і перабежчыкамі, то істотна адрозніваецца ракурсам адлюстравання. І з пункту гледжання вонкавага адбітку спосаба арганізацыі матэрыялу аснова аповесці «Карнікі» дакументальная, а знешне буйным планам даецца псіхалогія ў маналогіях, — ужо гэтая самая агульная супярэчнасць аб'ектыўнага і суб'ектыўнага пачаткаў у кнізе даволі энергічная.

Найбольш нязвыклым на першы погляд у аповесці А. Адамовіча здаецца тое, што псіхалогія персанажаў у ёй аголена проста прыгнятальна ў адносінах да псіхікі чытача, да нейкіх маральных першаасноў наогул. Для аўтарскага аналізу ўнутранага свету і стану чалавека няма сакраментальных абмежаванняў, і чытач увесь час знаходзіцца як бы пад псіхалагічным прымусам. Адлік пачынаецца з не ва ўсім пакуль што зразумелага ўзроўню падсвядомага, які ў невялікай ступені вызначае нашы паводзіны.

На апошняй вайне асабліва цвяроза ўбачылася, што універсальнай і гарантаванай ад збояў праграмы паводзін чалавека ў небяспецы не існуе. Да канца сябе не ведае ніхто, пакутам жа, болю, страху смерці падудаленыя ўсе. Маючы на ўвазе гэтую залежнасць усіх ад умоў пэўнага і пры тым зусім нядаўняга часу, чытач вольны ў сваім стаўленні да персанажаў: «аб'ектывацца», глядзець збоку ці суперажываць свядома. Напомнім, што размова ідзе аб сітуацыях, у адносінах да якіх ужо нармальны інстынкт самазахавання спяшаецца ўстанавіць дыстанцыю; у «Карніках» гэта спачатку становішча ваеннапалоннага з усімі вынікамі з яго, потым суцэльны здзек канцлагернага існавання, неспадзяваны па сіле ўцёск фа-

шысцкай машыны на асобу, і ў рэшце рэшт «будні» карнага батальёна, дзе кожны дзень трэба забіваць, каб выжыць. Неспрыяльны для чытацкага суперажывання матэрыял адразу фарміруе пэўную ўстаноўку.

Аднак падкрэслім тут, што суперажыванне з'яўляецца перадумовай мастацкага ўспрыняцця наогул. Па псіхалагічных заканамернасцях чытач абавязкова, усвядомлена ці не, але выяўляе ў перажываннях персанажаў, у абставінах дзеяння сітуацыі і адчуванні, блізкія яго асабістым, жыццёвым. Зрэшты, прысутнасць у мастацкіх перажываннях жыццёвага вопыту ў самым агульным выглядзе адзначалася яшчэ з арыстоцэлевых часоў. Нам для разумення эстэтычнай рэакцыі чытача на аповесць А. Адамовіча ў першую чаргу неабходна звярнуць увагу на наступнае. Вядома, што акрамя чыста мастацкага, «фіктыўнага» (другаснага ў адносінах да непасрэднага) суперажывання ўяўнаму герою ў рэцыпіента мастацкага твора, дзякуючы штодзённаму вопыту, можа ўзнікнуць новая складаная эмоцыя — суперажыванне самому сабе³. Такая эмоцыя ўзнікае пры фрагментарным, як правіла, уздзеянні нашых жыццёвых уражанняў на суперажыванне ўяўнаму герою. Прычым уласны штодзённы вопыт далёка не заўсёды дакладна ўсведамляецца — з-за розных, натуральна, прапорцый, — але іменна ён у многім вызначае мастацкае ўздзеянне твора.

Лёгка зразумець дыскамфорт чытача перад такімі неспадзяванымі для яго кнігамі, як, напрыклад, «Блакадная» і тым больш «Карнікі»: у «Блакаднай кнізе» пры ўсёй праўдзе аб духоўных і фізічных выпрабаваннях людзей на мяжы іх магчымасцей на першым плане падаецца трываласць чалавечага духу, а яго разбурэнне, адступленні ад маральных нормаў, выкліканыя страшнымі ўмовамі блакаднага жыцця, не акцэнтуюцца; у «Карніках» суадносіны адваротныя, паказана найперш, як бялагічнае ў чалавеку скарыстоўвае для сваёй перамогі над свядомасцю гнуткі псіхалагічны апарат. Многія лічаць абедзве кнігі занадта цяжкімі для ўспрыняцця твораў, існуе і своеасаблівы парог жорсткасці, які не ўсе пераадольваюць, каб дачытаць іх да канца. І гэта не дзіўна: у падобных кнігах, у дадатак да «далікатнасці» самога прадмета, відавочна выступае структура, разрэз гістарычнай з'явы — вядомая «бяскончая група паралелаграмаў сіл»⁴. У сітуацыі крытычнай і такой, якая апісана ў «Карніках» або ў некаторых эпізодах «Блакаднай кнігі» (асабліва звязаных з Юрам Рабінкіным, з Г. А. Князевым і інш.), яснае разуменне чалавекам свайго сціплага і адначасова незаменнага месца ў сутыкненні мноства асобных воляў не можа не быць жорсткім, бо яно пазбаўляе яго ўсякіх ілюзій і ў дадатак ад яго ж, звячэйнага, недасканаласці, патрабуе дасканаласці, максімуму. І яшчэ адно: да добра распрацаванай у пэўным кірунку нашай ваеннай літаратуры і звыклай ужо для чытача праблемы выбару ў аповесці А. Адамовіча нечакана прапануюцца адносіны абвострана асабовыя. Выбар наш заўсёды адназначна-станоўчы. Але чытач судзіць, маючы магчымасць — няхай не заўсёды яна рэалізуецца, аднак яна дадзена, задавая — выразна да невыносных падрабязнасцей уявіць сябе самога ў блакадзе або ў канцэнтрацыйным лагеры. Судзіце, але і самі судзімыя будзеце. У такой прозе цана выбару адчуваецца кроўна; неабходна не проста рашыць маральную задачу, трэба рашыць яе, маючы на ўвазе сваю псіхіку і сваё падсвядомае. На першы погляд прасцей, з падказкай справа з карнікамі: многія з іх былі, вядома, некалі звычайнымі васемнаццаці-дваццацігадовымі нашымі людзьмі і пасля вайны нікога не забівалі, жылі больш-менш сціпла, працавалі, як усе, толькі гэта ўжо не мае значэння перад фактам іх службы ў батальёне Дзірлевангера (дарэчы тым самым, што спаліў Хатынь). А як аднесціся да блакаднікаў, тых, хто не вытрымліваў?

Мы прапанавалі студэнтам 5-га курса філалагічнага факультэта БДУ, якія прачыталі аповесць «Карнікі», некалькі пытанняў; пры гэтым мы мелі на ўвазе, што большасцю галасоў псіхалагічных ісцін здабыць нельга (і правільную самаацэнку дасць не кожны), але пра нейкія агульныя заканамернасці, тыпы рэагавання на прачытанае меркаваць з апытвання магчыма. Пытанні перад групай студэнтаў (20 чал.) былі пастаўлены такія:

1. Ці не здалася Вам кніга зацягнутай? (Так — х; не — у)
2. Ці не склалася ў Вас уражанне, што аўтар перабольшвае, згушчае змрочныя фарбы? (Так — х; не — у)
3. Ці сустракаюцца ў персанажаў перажыванні, падобныя да Ваших, жыццёвых? (Так — х; не — у)

4. Ці правамернае такое супастаўленне — Вашых пачуццяў з перажываннямі персанажаў? (Так — х; не — у)

Вынікі атрымаліся наступныя: 1) па тыпу уухх адказалі 50 % апытаных; 2) па тыпу ххуу — 10 %; 3) 40 % адказалі не настолькі паслядоўна: а) уууу — 10 %; б) ухху — 5 %; в) ууху — 25 %.

Такім чынам, першая група чытачоў аповесці найбольш чуйна рэагавала на яе змест, спалучаючы з першасным успрыняццём (суперажываннем, тут спецыфічным, уяўнаму герою) успрыняцце больш глыбокае, пазнаваўчае (суперажыванне самому сабе). Ёсць падставы гаварыць пра так званы канцэптualны або сістэмны ўзровень успрыняцця⁵, пра дзейнасць суб'екта мастацтва па рэфармаванню свайго ўнутранага свету, пра нейкія катарсічныя моманты ў гэтай дзейнасці, г. зн. можна меркаваць пра пэўную плённасць працы пісьменніка. У другой групы эстэтычная рэакцыя аказалася вельмі і вельмі істотна збеднёнай. Аб чытачах трэцяй групы трэба сказаць, што дастаткова акрэслена вызначыць свае адносіны да зместу аповесці ім цяжка, імі дваістыя механізмы эстэтычных эмоцыі і рэакцыі ўсведамляюцца невыразна, або ва ўсякім выпадку ім не ўдаецца канчаткова пераадолець даволі абмежаваную інстынктуўную ўстаноўку.

Сваю цікавасць для раскрыцця чытацкай рэакцыі на аповесць А. Адамовіча маюць прыведзеныя ніжэй прыватныя моманты, якія ўрэшце сведчаць пра наяўнасць псіхалагічнага стэрэатыпу: злачынца ёсць злачынца, астатняе — «псіхаложніцтва». Як відаць з вынікаў нашага апытвання, 15 % чытачоў (2 + 6 гр.) лічаць, што аўтар проста «перажывае» (выказвалася і ўражанне аб натуралістычнасці «Карнікаў»). Тут склалася прыкладна такое меркаванне: логіка аўтара ясная, уласна кажучы, яна адзіна правільная; значыць, так грунтоўна капацца ў амаль падсвядомым, перагружаць аповесць падобнымі характарамі і лёсамі, апісаннямі падобных гвалтаванняў і забойстваў залішне — бо ўсё ж гэта не дакументальны, а мастацкі твор. Думка чалавека, які яўна хутчэй судзіць, чым пазнае, хутчэй абыякавага, чым гуманнага.

Даволі значная частка ўдзельнікаў апытвання не знаходзіць у перажываннях асноўных персанажаў аповесці якіх-небудзь знаёмых з асабістага жыццёвага вопыту пачуццяў (20 % : 2 + а гр.). І яшчэ большая колькасць чытачоў адмаўляецца прызнаць правамерным такое супастаўленне — сваіх пачуццяў з перажываннямі персанажаў (50 % : 2 + 3 гр.). Гэта, маўляў, усё роўна, што спытаць чалавека, ці не злачынца ён. Абразліва. А чаму б і не спытаць, ці вытрымаў бы ён, ці прыкідваў наогул на сябе сітуацыю, або — «са мной нічога падобнага ў прыныцы здарыцца не можа»? А. Адамовіч наўмысна прымушае чытача засяродзіць сваю ўвагу іменна на самым цяжкім і змрочным, прапануе яму іменна гэты, самы няўтульны пункт гледжання, каб даць крытэрыі ад процілеглага, даць магчымасць і так яшчэ ацаніць і выпрабаваць свой чалавечы патэнцыял. Ад таго ж вострага адчування няўтульнасці прапанаваанай пазіцыі прырачаць і так: у нас другія абставіны. Але ж і спаганяецца з нас, дзякуй богу, пакуль яшчэ не крывёю. Даводзяць таксама, што нельга параўноўваць тых, хто перанёс, напрыклад, блакаду з тымі, хто не ведае, што гэта такое. Ну дык чаму б і не праверыць сваю волю, свядомасць спекулятыўна, калі рэальна канцэнтрацыйны лагер нас не экзаменаваў, калі такія вышыннае нагрукі выпалі іншым? Атрымліваецца, што ўвогуле за руку не схоплены — не злодзей. Безумоўна, успрымаць факт існавання карнікаў як абразлівы для чалавечай прыроды справядліва. Але ад гэтага факта і не адхрысцішся. Задача А. Адамовіча-мастака якраз і заключалася ў тым, каб прымусіць чытача псіхалагічна актыўна зрэагаваць на дакументальны ў сваёй аснове змест аповесці; пры гэтым пісьменнік меў на мэце маральнае выхаванне чалавека нашага часу, маральную загартоўку тых, хто жыў ужо ў экстрэмальным атамным свеце. Сам А. Адамовіч лічыць, што «калі мы не можам і не будзем гаварыць, што ў нас вырастаў такі чалавек (карнік — Л. К.), то значыць усё-такі мы не выпрацавалі дастатковага імунітэта ў сваіх людзях, каб іх вось гэтая захапіўшая машына, падпарадкаваўшая сабе машына (фашысцкая — Л. К.), пра якую мы тут гаворым і пішам, каб яна не змагла з іх зрабіць уласныя вінцікі, шурупчыкі з гэтых людзей»⁶. У цытаце падкрэслім слова «імунітэт» — іменна да выпрацоўкі імунітэта павінна імкнуцца чытацкая рэакцыя на аповесць «Карнікі».

Успомнім цяпер сфармуляваны Л. С. Выгоцкім закон эстэтычнай рэакцыі: яна заключае ў сабе афekt, які развіваецца ў двух супрацьлеглых

напрямках і які ў заключным пункце, нібы ў кароткім замыканні, знаходзіць сваё знішчэнне. Гэты працэс Выгоцкі называе катарсісам⁷. Пры чытанні «Карнікаў» аснову катарсічнай афектацыі ўтварае тая супярэчнасць, паводле якой даводзіцца бачыць чалавека і забойцу адначасова, у адной асобе. Развіваючыся, гэтая супярэчнасць дыялектычна ператвараецца ў супярэчнасць двух несумяшчальных сутнасцей, і адна з іх знішчаецца. У карніках гіне духоўнае, антыномія вырашаецца. Адпаведна і чытацкае адчуванне напружанай і непрыемнай дваістасці развіваецца да афекта і да яго «кароткага замыкання», знішчэння — да ачышчальнага ўражання. Першапачатковы, у многім падсвядомы чытацкі негатывізм заканамерна супадае з канчатковай ацэнкай. Але цяпер ужо, прайшоўшы круг маральнай работы, гэтая ацэнка набыла вагу няспрошчанага пераканання.

Такім чынам, псіхалагічны змест апавесці А. Адамовіча «Карнікі» для паўнацэннага ўспрыняцця патрабуе ад чытача адказнай работы думкі і пачуцця. Пры гэтай умове кніга выклікае паглыбленую да катарсічных якасцей эстэтычную рэакцыю; у пэўнай ступені дасягаецца мэта літаратуры — дзейсна ўплываць на асобу і яе адносіны з рэчаіснасцю.

¹ Гл.: Выготский Л. С. Психология искусства.— М., 1968, с. 32.

² Гл.: Там жа, с. 17, 18, 40.

³ Гл.: Берхин Н. Б. Общие проблемы психологии искусства.— М., 1981, с. 40.

⁴ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 37, с. 395.

⁵ Гл.: Мейлах Б. Художественное восприятие (Аспекты и методы изучения).— Вопросы литературы, 1970, № 10, с. 45.

⁶ Магнітафонны запіс гутаркі з А. Адамовічам.

⁷ Гл.: Выготский Л. С. Назв. работа, с. 272.

И. А. ЧЕРОТА

ВОСПРИЯТИЕ ТВОРЧЕСТВА М. А. ШОЛОХОВА В ЮГОСЛАВИИ

Процесс рецепции творчества М. А. Шолохова в Югославии имеет более чем полувековую историю. На сербскохорватский язык переведены все его произведения, большинство из них переведены также на словенский, македонский и другие языки народов Югославии. Далеко не полные подсчеты показывают, что общее количество переводов (вместе с публикациями в периодических изданиях) — более 200 единиц, в том числе три собрания сочинений и около 60 отдельных изданий. К творчеству знаменитого советского мастера слова обращались более 30 переводчиков; литературоведческих, литературно-критических и публицистических материалов, посвященных М. А. Шолохову, насчитывается более 280.

Тем не менее проблема восприятия творчества М. А. Шолохова в Югославии до сих пор разработана недостаточно. Из советских исследователей к ней первым обратился К. И. Прийма¹. Кроме его обстоятельного очерка, из работ советских авторов можно назвать лишь небольшие статьи А. Г. Мецерыковой² и А. Д. Романенко³. Некоторые аспекты выделенной проблемы рассмотрены в работах югославских ученых Александра Флакера⁴ и Витомира Вулетича⁵, наиболее широкому кругу вопросов о рецепции творчества М. А. Шолохова в Югославии посвящена книга американского слависта Роберта Прайса⁶. До сих пор ни советское, ни зарубежное литературоведение не имеет работ, в которых бы освещалась вся история восприятия творчества М. А. Шолохова культурами народов Югославии и в комплексе анализировался творческий опыт советского мастера как действенный фактор процесса развития инонациональных литератур.

Актуальными в этом аспекте являются следующие задачи: выявить закономерности истории знакомства югославов с Шолоховым и провести периодизацию этого процесса; систематизировать и подробно рассмотреть всю совокупность материалов югославского шолоховедения; проанализировать факты влияния творческого опыта советского писателя на писателей Югославии; изучить переводы и различные издания; составить полную библиографию переводов и материалов югославского шолоховедения.

Остановимся на некоторых из них подробнее. Анализ фактов, отражающих процесс рецепции творчества М. А. Шолохова в Югославии, позволяет нам предложить следующую периодизацию: I период — 1930 — 1941 годы; II — 1941 — 1948; III — 1949 — 1955; IV период — с 1956 года по настоящее время. Хронологические рамки и особенности каждого